

Székesfehérvár: *Orosz Gábor* (Óbudai Egyetem Alba Regia Műszaki Kar, Székesfehérvár, Budai út 45.),

Szeged: *Hilbert Margit* (Szegedi Tudományegyetem, Dóm tér 9., I. em. Budó Ágoston terem),

Pécs: *Kotek László* (Pécsi Tudományegyetem, Fizikai Intézet, Ifjúság útja 6., II. em. A408-as terem),

Miskolc: *Zámborszky Ferenc* (Földes Ferenc Gimn., 3525 Miskolc, Hősök tere 7.),

Budapest: *Vankó Péter* (BME, Fizikai Intézet, 1111 Budafoki út 8., Fizikus Hallgatói labor, F épület, III. lépcsőház, II. emelet). Az elméleti szakkört hétfőnként 3-tól 5 óráig tartjuk, jelentkezni nem kell, az első foglalkozás 2017. szeptember 25-én lesz. Info: <http://eik.bme.hu/~vanko/labor/Bpszakkor.pdf>. A tehetség-gondozó mérési szakkörre írásban jelentkezni kell (erről lásd még külön felhívásunkat). Info: <http://eik.bme.hu/~vanko/labor/Tehetseggondozas.pdf>.

A fenti szakkörökön való *aktív* részvétel mellett elsősorban önálló munkával, a KöMaL elméleti és mérési feladatainak rendszeres megoldásával lehet készülni a jövő évi Fizikai Diákolimpiára.

Eredményes felkészülést kívánunk!

Szász Krisztián, Tasnádi Tamás és Vankó Péter

Beszámoló az 1. Európai Fizikai Diákolimpiáról

2017. május 20. és 24. között rendezték meg Észtországban az 1. Európai Fizikai Diákolimpiát, röviden EuPhO-t, ahol Magyarország is képviseltette magát. A versenyre való kiválasztás a Kunfalvi Rezső válogatóverseny alapján zajlott, ahonnan a három legjobb eredményt elért, nem végzős diák került a csapatba (a verseny időpontja ugyanis egybeesett az érettségi vizsgák időpontjával). A csapatot két tanár kísérte: *Vankó Péter* (BME Fizikai Intézet) mint csapatvezető és *Vigh Máté* (ELTE Fizikai Intézet) mint a javító bizottság tagja.

Maga a verseny Tartu városában zajlott, mely Észtország egyik egyetemi központja. Itt alkalmunk volt megnézni a gyönyörű városközpontot és a történelmi jelentőségű tartui obszervatóriumot. A javítás és az eredményhirdetés a fővárosban, Tallinnban történt, ahol lehetőségünk adódott megtekinteni a fantasztikus óvárost.

A versenyen – a Nemzetközi Diákolimpiához hasonlóan – egy elméleti és egy gyakorlati forduló volt, mindkettő öt órás terjedelemben. A szervezők törekedtek rövid, ötletes feladatok kitűzésére, melyek mellőzték a hosszadalmas számolásokat. Az elméleti fordulóban három feladat volt: az első egy kötél rezgéseit vizsgálta, a második egy termodinamikai probléma volt, míg a harmadik feladat egy szupravezető háló és egy mágneses dipólus kölcsönhatásával foglalkozott. A gyakorlati

fordulóban egy LED hatásfokát és $U-I$ karakterisztikáját mérték meg a versenyzők a rendelkezésükre álló eszközökkel.

A csapat és eredményeik (a maximális pontszám 50):

Németh Balázs (24,2 pont) *ezüstérem*; Budapesti Fazekas M. Gyak. Ált. Isk. és Gimn., 11. évf., felkészítő tanár: *Csefkó Zoltán, Dvorák Cecília*;

Marozsák Tóbiás (23,0 pont) *ezüstérem*; Budapest, Óbudai Árpád Gimnázium, 11. évf., felkészítő tanár: *Mezei István, Gärtner István*;

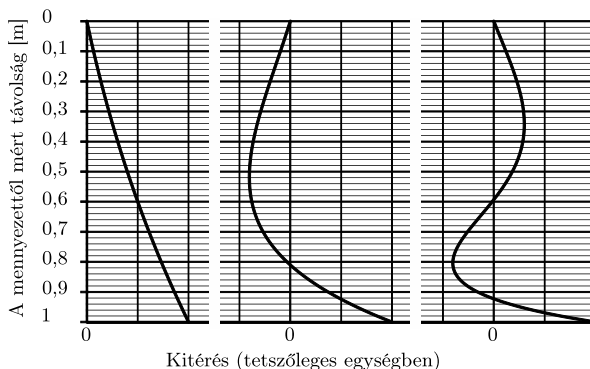
Simon Dániel Gábor (17,3 pont) *bronzérem*; Kecskeméti Bányai Júlia Gimnázium, 11. évf., felkészítő tanár: *Bakk János*.

A versenyen szerzett pozitív tapasztalatok alapján a résztvevők egyetértettek, hogy folytatják az EuPhO szervezését, így ha minden igaz, jövőre Oroszországban, Moszkvában kerül megrendezésre a 2. EuPhO, ahol reményeink szerint ötfős csapat fogja képviselni hazánkat, akár végzős diákok is.

A továbbiakban ismertetjük az elméleti feladatokat, valamint azok hivatalos megoldását.

1. Rezgő kötél

Egy súlyos, állandó vastagságú, L hosszúságú kötél függőlegesen lóg a mennyezetről. A kötél rezgéseket végezhet az egyensúlyi helyzete körül különböző sajátfrekvenciákkal, amelyeket növekvő sorrendben így jelölünk: f_i ($i = 1, 2, \dots$). Az 1. ábra egy számítógépes szimuláció alapján a kötél alakját mutatja az első három sajátfrekvencián végzett rezgés esetében. Figyelj arra, hogy az ábrán a vízszintes és a függőleges skála nem egyforma. Felteheted, hogy a kötél kitérése sokkal kisebb a hosszánál (kis amplitúdójú közelítés).

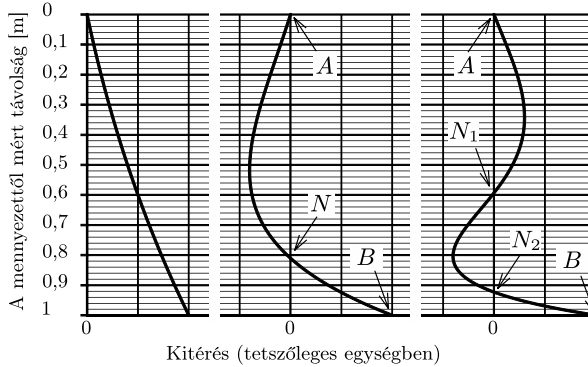
1. ábra

A) Dolgozz ki egy egyszerűsített modellt, amellyel meg tudod becsülni a kötél alaprezgésének f_1 frekvenciáját! Ez alapján számítsd ki közelítőleg f_1 értékét, ha a kötél hossza $L = 1,0$ m. Számold $g = 9,8$ m/s² értékkel.

B) Olvasd le a szükséges adatokat az ábráról, és becsüld meg az $f_1 : f_2 : f_3$ frekvenciaarányt!

Megoldás. A) A 2. ábráról leolvasható, hogy az első esetben a kötélgörbülete elhanyagolható, vagyis kis kitéréseknél közelíthetünk egy fizikai ingával:

$$f_1 = \frac{1}{2\pi} \sqrt{\frac{mg\frac{L}{2}}{\theta}} = \frac{1}{2\pi} \sqrt{\frac{mg\frac{L}{2}}{\frac{1}{3}mL^2}} = \frac{1}{2\pi} \sqrt{\frac{3g}{2L}} = 0,61 \text{ Hz.}$$

2. ábra

B) Dimenzióanalízis segítségével megállapítható, hogy a frekvencia csak g -től és L -től függhet, méghozzá a következő módon:

$$f_k = c_k \sqrt{\frac{g}{L}}.$$

Itt c_k egy dimenziótlan együttható, mely csupán a k módusszámtól függ. Bejelölve a 2. ábrán az N pontot világos, hogy az N pont kitérése 0 a mozgás során, így az NB kötélszakasz közelítőleg a kötélfrekvenciáján rezeg. Tehát írhatjuk:

$$f_2(L) \equiv f_1(NB) = f_1(L - NA).$$

Ezáltal:

$$\frac{f_2(L)}{f_1(L)} = \frac{f_1(L - NA)}{f_1(L)} = \sqrt{\frac{L}{L - NA}}.$$

A kötélfrekvenciák viszonyát igen kicsiny a hosszához képest, így mérhetjük az NA szakaszt a függőleges tengelyen. Ekkor $NA \approx 0,8$ m, $L = 1,0$ m, tehát:

$$\frac{f_2}{f_1} \approx 2,2.$$

Hasonló gondolatmenetet alkalmazva mint az előbb, lemérhetjük, hogy $N_1A \approx 0,6$ m:

$$f_3(L) \equiv f_2(L - N_1A),$$

$$\frac{f_3(L)}{f_2(L)} = \frac{f_2(L - N_1A)}{f_2(L)} = \sqrt{\frac{L}{L - N_1A}} \approx 1,6.$$

Ezek szerint

$$\frac{f_3}{f_1} = \frac{f_3}{f_2} \cdot \frac{f_2}{f_1} \approx 3,5,$$

így a végeredmény:

$$f_1 : f_2 : f_3 \approx 1 : 2,2 : 3,5.$$

2. Korong gázban

Tekintsünk egy vékony, lapos, M tömegű, S területű, kezdetben T_1 hőmérsékletű korongot, amely kezdetben a súlytalanság állapotában nyugalomban van egy ϱ sűrűségű, T_0 hőmérsékletű gázban ($T_1 = 1000 T_0$). A korong egyik oldala hőszigetelő réteggel van bevonva, a másik oldala viszont nagyon jó hőkontaktusban van a környező gázzal: az m tömegű gázmolekulák a felülettel történő egyetlen ütközés során elnyerik a korong hőmérsékletét.

Becsüld meg a korong kezdeti a_0 gyorsulását és a kialakuló mozgás során elért $v_{\max}$ maximális sebességét!

Tedd fel, hogy a korong hőkapacitása Nk_B nagyságrendű, ahol N a benne lévő atomok száma, k_B pedig a Boltzmann-állandó, valamint hogy a gáz és a korong anyagának moláris tömege ugyanakkora nagyságrendű. A molekulák átlagos szabad úthossza (az az átlagos távolság, amit egy molekula két ütközés között megtesz) sokkal nagyobb, mint a korong mérete. Hanyagolj el minden, a korong pereménél fellépő széleffektust.

Megoldás. A gáz által a korong hőszigetelő réteggel bevont oldalára kifejtett nyomás kezdetben $P_0 = nk_B T_0$, ahol n a gáz részecskeszám-sűrűsége. Erre az eredményre a $j_0 \sim v_{x0}$ részecskeáram, valamint az egy molekula által átadott $p_0 = 2mv_{x0}$ impulzus (v_{x0} a molekulák sebességének normál irányú komponense) szorzatának átlagolásával juthatunk ($2v_{x0}^2 \sim T_0$).

Hasonló gondolatmenetet követve számíthatjuk ki a korong jó hővezető oldalán fellépő nyomást. Itt a részecskeáram-sűrűség az előbbi érték, azonban a molekulánként átadott impulzus nagyobb a teljesen rugalmas ütközés esetéhez képest:

$$p_1 = m(v_{x0} + v_{x1}) \approx mv_{x1},$$

ahol v_{x1} a kontaktust követően a korongtól távolodó molekulák sebességének a felületre merőleges komponense. Ennélfogva a P_1 nyomásra:

$$\frac{P_1}{P_2} = \frac{\overline{v_{x0}v_{x1}}}{2\overline{v_{x0}^2}} \approx \frac{\sqrt{T_1 T_0}}{T_0},$$

ami egy konstans (egy nagyságrendű) szorzótényezőtől eltekintve helyes eredmény.

A korongra ható eredő erő:

$$F = (P_1 - P_0)S \approx S n k_B \sqrt{T_0 T_1},$$

így a kezdeti gyorsulás:

$$a_0 \approx \frac{S n k_B}{M} \sqrt{T_0 T_1} = \frac{S \varrho k_B}{m M} \sqrt{T_0 T_1}.$$

Mivel $P_1 \gg P_0$, a korong gyorsulni fog egészen addig, amíg a sebessége el nem éri a gázmolekulák sebességének nagyságrendjét. Amikor ez bekövetkezik, azaz a korong v sebessége eléri a $v_0 = \sqrt{kT_0/m}$ nagyságrendet, a hátoldalt érő $j(v)$ részecskeáram exponenciális ütemnél is gyorsabban csökkenni kezd, összhangban az ideális gáz molekuláinak sebességeloszlásával (például $j(2v_0) \approx j_0 10^{-3}$, míg $j(3v_0) \approx j_0 10^{-6}$). Hasonló ütemben csökken a korongot előre hajtó P_1 nyomás is, így a korong nem gyorsul tovább. Ennélfogva a korong legnagyobb sebessége:

$$v_{\max} \approx v_0 = \sqrt{\frac{k_B T_0}{m}}.$$

Az előzőekben feltettük, hogy a korong nem hűl le jelentősen az említett sebesség eléréséig. Ennek belátásához tekintsük először a hozzávetőleges gyorsulási időt:

$$t_{\text{gy}} \approx \frac{v_{\max}}{a_0} \approx \frac{M \sqrt{m k_B T_0}}{S \rho k_B \sqrt{T_0 T_1}} = \frac{M}{\rho S} \sqrt{\frac{k_B T_1}{m}}.$$

Mivel a hűlést jellemző P_h teljesítmény a korong indulásakor maximális, felső becslést adhatunk a hűlés idejére $t_h = \frac{Q}{P_h}$ alakban, ahol Q a korong teljes hőmennyisége. A P_h teljesítmény becsült értéke:

$$P_h \approx S j_0 \cdot k_B T_1 \approx S n k_B \sqrt{T_0 T_1} \sqrt{\frac{k_B T_1}{m}},$$

továbbá a teljes hőmennyiség $Q \approx N k_B T_1$. Felhasználva, hogy $M \approx N m$, a hűlés idejére a következő adódik:

$$t_h \approx \frac{(M/m) k_B T_1}{S n k_B T_1 \sqrt{k_B T_0/m}} = \frac{M}{\rho S} \sqrt{\frac{k_B T_0}{m}}.$$

Végül vegyük észre, hogy $t_{\text{gy}}/t_h \approx \sqrt{T_0/T_1} \ll 1$, azaz a korong valóban nem hűl le jelentősen a v_0 sebesség elérése előtt.

3. Szupravezető háló

Tekintsünk egy hálót, amely egy lapos szupravezető lapból úgy készül, hogy abba rácsszerűen, sűrűn egymás mellé kis lyukakat fúrunk. Kezdetben a lap nincs szupravezető állapotban, és egy m dipólmomentumú, a hálótól a távolságban lévő mágneses dipólus merőlegesen a háló felé mutat. Ekkor a hálót lehűtjük, és így szupravezetővé válik. Ezután a dipólust a felületre merőleges irányban elmozdítjuk úgy, hogy az új távolsága a hálótól b legyen.

Határozd meg a háló és a dipólus közt fellépő erőt! A lyukrács rácsállandója (a lyukak egymástól mért távolsága) sokkal kisebb, mint a és b , a lap lineáris mérete viszont sokkal nagyobb, mint a és b .

Megoldás. A megoldás kulcsa az, hogy észrevegyük: a mágneses fluxus „beszorul” a szupravezető hálóba. Mindenekelőtt ezt a hatást gondoljuk meg. Miután a hálót szupravezető állapotúra hűtjük, a mágneses mező minden helyen „állandósul”,

nem változhat meg, akárhogyan is mozgatjuk a mágneses dipólust. Mivel a mágneses mező jól meghatározott a háló mentén, a feladat igazából egy határfeltétel-probléma, amit általában tükörtöltésekkel szoktunk megoldani.

Nézzük meg, mit történik, ha a dipólust eltávolítjuk a hálótól nagyon messzire. El kell helyeznünk egy tükördipólust, ami pont ugyanazt a mágneses mezőt hozza létre a háló mentén, mint az eredeti mágnes. Ezt megoldhatjuk egy dipólussal, amely a távolságra van a háló mögött, és szintén m a dipólusmomentuma. Most hozzuk vissza az eredeti dipólust b távolságra a hálótól. Ennek a mezejét viszont ki kell zárunk a szupravezető hálóból, ezt egy $-m$ momentumú, a háló mögött b távolságra lévő dipólussal tehetjük meg.

A továbbiakban a tükördipólusok által a dipólusra ható erőt kell meghatároznunk. Ezt például a mágneses és az elektromos dipólusok közötti analógia felhasználásával tehetjük meg. A mágneses dipólusokra egymáshoz nagyon közeli, q_m és $-q_m$ nagyságú „mágneses töltéseként” is gondolhatunk, amelyek egymástól d távolságra vannak, ahol $m = q_m d$.

Határozzuk meg a dipólus mágneses térerősségét a dipólus tengelye mentén, a dipólustól $x \gg d$ távolságbán:

$$B = \frac{\mu_0 q_m}{4\pi x^2} + \frac{\mu_0 (-q_m)}{4\pi (x+d)^2} \approx \frac{\mu_0 q_m}{4\pi x^2} - \frac{\mu_0 q_m}{4\pi x^2} \left(1 - 2\frac{d}{x}\right) = \frac{\mu_0 q_m d}{2\pi x^3} = \frac{\mu_0 m}{2\pi x^3}.$$

Most vizsgáljuk meg az x helyen lévő dipólusra ható erő nagyságát egy inhomogén, $B(x)$ helyfüggésű mágneses mezőben:

$$F = -q_m B(x) + q_m B(x+d),$$

amit kifejezhetünk $B(x)$ deriváltja segítségével is:

$$F \approx -q_m B(x) + q_m \left(B(x) + d \cdot \left. \frac{dB}{dx} \right|_x \right) = q_m d \left(-\frac{3\mu_0 m}{2\pi x^4} \right) = -\frac{3\mu_0 m^2}{2\pi x^4}.$$

A negatív előjel azt jelenti, hogy két párhuzamos dipólus vonzza egymást.

Visszatérve a feladathoz, a b távolságra lévő dipólust vonzza a $-a$ távolságra lévő dipólus, de taszítja a $-b$ távolságra lévő. Vagyis az eredő erő:

$$F = -\frac{3\mu_0 m^2}{2\pi (a+b)^4} + \frac{3\mu_0 m^2}{2\pi (b+b)^4} = \frac{3\mu_0 m^2}{2\pi} \left(\frac{1}{16b^4} - \frac{1}{(a+b)^4} \right),$$

ahol a negatív előjel azt jelenti, hogy a dipólus vonzást érez a háló felé.

Izgalmas megnézni azt az esetet, ha b és a közel egyenlőek, vagyis $b = a + \delta$ ($\delta \ll a$). Ebben az esetben

$$F = \frac{3\mu_0 m^2}{2\pi} \left(\frac{1}{16(a+\delta)^4} - \frac{1}{(2a+\delta)^4} \right),$$

vagyis

$$F \approx \frac{3\mu_0 m^2}{2\pi} \frac{1}{16a^4} \left(\left(1 - 4\frac{\delta}{a}\right) - \left(1 - 4\frac{\delta/2}{a}\right) \right),$$

ami tovább egyszerűsödik:

$$F \approx -\frac{3\mu_0 m^2}{16\pi a^5} \delta.$$

A negatív előjel miatt ez az erő $\delta > 0$ esetén a háló felé mutat. A pozitív δ itt azt jelenti, hogy távolítjuk a dipólust a hálótól. Látható, hogy az F erő *lineárisan* változik a hely függvényében, tehát ha kicsit kimozdítjuk a dipólust az eredeti (egyensúlyi) helyzetéből, akkor – egyéb erők hiányában – harmonikus rezgőmozgást fog végezni.

Marozsák Tóbiás, Németh Balázs és Simon Dániel Gábor

Tehetséggondozás: Mérési szakkör a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Fizikai Intézetében

A fizika iránt érdeklődő, tehetséges középiskolás diákok számára a BME Fizikai Intézet gyakorlati foglalkozásokat tart. A foglalkozásokon lehetőséget biztosítunk arra, hogy a tanulók mérőpárokban fizikai kísérleteket és méréseket végezhesenek. A foglalkozásokra októbertől kezdődően kéthetente, kedden 15.00-tól 18.00-ig kerül sor, összesen nyolc alkalommal. Információ: <http://eik.bme.hu/~vanko/labor/Tehetséggondozas.pdf>.

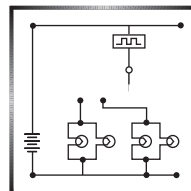
Az érdeklődők e-mail-ben jelentkezhetnek **2017. szeptember 30-ig** az alábbi címen: vanko@eik.bme.hu.

Elsősorban a gimnáziumok utolsó két évfolyamára járók jelentkezését várjuk. A jelentkezők írjanak pár sort magukról, ismertessék a fizika és a matematikai tanulmányaik során elért eredményeiket (versenyeredmények, KöMaL szereplés stb.), és továbbtanulási elképzeléseiket.

A foglalkozások ingyenesek! Minden jelentkezőt e-mail-ben értesítünk (aki nem kap választ, küldje el még egyszer a jelentkezését).

Vankó Péter

Fizika gyakorlatok megoldása

G. 587. Egy kezdetben nyugalomban lévő, m tömegű, könnyen gördülő kiskocsira t ideig F nagyságú húzóerő hat, majd az erő megszűnte után szabadon gördül vízszintes pályán. Mekkora utat tett meg a kocsi az indulástól számított $2t$ idő alatt?

Adatok: $m = 1,6$ kg, $F = 2$ N, $t = 0,5$ s.

(3 pont)